

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo

Том / Volume XXIV (2016),
Книжка / Issue 2

ОБРАЗОВАНИЕ И ИДЕОЛОГИЯ ПО ВРЕМЕТО НА ДИКТАТУРАТА НА ГЕНЕРАЛ ПРИМО ДЕ РИВЕРА (1923 – 1930 г.)

Татяна ДИМИТРОВА

EDUCATION AND IDEOLOGY DURING THE DICTATORSHIP OF GENERAL PRIMO DE RIVERA (1923 – 1930)

Tatyana DIMITROVA

Abstract: The dictatorship of Gen. Primo de Rivera continued six years and four months. During this period, the General succeeded in exacerbating the relations of the ruling elite with almost all layers and groups in the Spanish society. Education was gradually politicized and became increasingly subjected to the dominant political power. The work of education inspection had to conform with politician deducation, with administration and teachers, and ultimately, with the needs of the established authority and the requirements for obtaining educational degree. Professors in higher education institutions, school teachers and representatives of other educational institutions embodied liberal spirit. They are subjected to strict control by the dictatorship.

Key words: Primo de Rivera, Dictatorship, Spain, Spanish society, Education, Ideology.

Диктатурата на генерал Примо де Ривера продължава шест години и четири месеца. В рамките на този период до януари 1930 г., генералът успява да изостри отношенията на управляващата върхушка с почти всички слоеве и групи на испанското общество. Със специален декрет за „единството на нацията“ се въвеждат строги санкции, включително и смъртна присъда, за „националистическа“ и „сепаратистична“ попаганда. След интернирането на Мигел де Унамуно на остров Фуертевентура през 1924 г. се задълбочава и конфликтът между диктатурата и интелигенцията. Реформите в сферата на образованието засягат сериозно обществените нагласи и съвсем скоро интелигенцията открито ще протестира срещу генерал Примо де Ривера.

До 1923 г., политиката в сферата на образованието се определя като колеблива и нестабилна. С режима на генерал Примо де Ривера се отрича академичната свобода на преподавателите. Дава се възможност на някои частни организации да се утвърдят като образователни. Най-важната реформа, наречена „План Кайехо“ е приета с Указ от 25 август 1926 г. Отнася се за удължаване на периода на обучение и допълнителни предмети за учениците. През периода на диктатурата все повече жени започват да се обучават по следните професии – мед. сестри, учителки, тъкачи, камериерки и др. В началното образование според статистиката съотношението мъже към жени е 7 към 1, а в гимназията е 33 мъже към 1 жена. В сферата на образованието се сблъскват традиционният католически образователен модел с либералната светска образователна система [Pastor, A. 2011]. Селските региони са с традиционно висок процент на неграмотност. През 1930 г. повече от един милион деца не посещават училище [Перес, X. 2005, с. 523]. От началото на диктатурата степента на неграмотност намалява и през 1930 г. достига 44,5% или 10,5 млн. души (през 1920 г. неграмотните са 52,2% от населението).

Примо де Ривера отделя особено внимание за развитието на средното образование. През 1923 г. броят на националните училища е 27 080¹ през 1928 – 29 г. броят им достига до 30 904². Броят на

¹ Instituto Nacional de Estadística, 1923–24, Madrid, p. 476.

² Instituto Nacional de Estadística, 1930, Madrid, p. 616.

учениците от средните училища се увеличава от 57 679 през 1922 – 1923 г.³ до 70 876 през учебната 1929 – 1930 г.⁴ По времето на диктатурата студентите се увеличават с 13%.

Учителите не са добре платени, годишните заплати са в рамките на 2000 – 2500 песети. Тези средства не позволяват да се поддържа висок стандарт. В началото на диктатурата, според статистиката, броят на учителите е 28 923, като съотношението е 15 359 жени срещу 13 565 мъже. Според изследователите на тази проблематика, учителите в периода на диктатурата не участват в икономическия просперитет в страната, образователното им ниво се свежда до енциклопедични познания, липсва им сериозна подготовка, което пък води до непризнаване на техния труд.

Образованието постепенно се политизира и става все по-зависимо от доминиращата политическа сила. Работата на Образователната инспекция се вписва в трудната ситуация между политиката и образованието, между администрацията и преподавателите, и в крайна сметка, между нуждите на установената власт и изискванията на образователната степен. Още в Кралски указ от 30 март 1849 г., относно официалното създаване на Инспектората като специален орган, се бележи началото на една мъчителна борба за пълната независимост на училището от политическата власт, като се избягва нейното манипулативно влияние на апаратът на правителството върху училищната институция [Mañillo, B. G. 1967, p. 23]. Въпреки че има периоди в съвременната история на Испания, в които тяхната педагогическа задача остава на заден план, все още се водят спорове относно ролята на контрола върху спазването на училищното законодателство [Jiménez Eguizábal, J. B., L 1984, p. 7]. Интерес представлява фигурата на инспектора от испанското училище по времето на диктатурата на генерал Примо де Ривера. Тоталитарният характер на неговото правителство оказва отрицателно влияние най-вече върху развитието на академичната общност.

От политическа гледна точка, диктатурата на Примо де Ривера е представена в рамките на Реставрацията на Испания, като отчаян опит да спаси структури и социално-политически институции, които са в упадък. В очите на диктатора формирането на истински патриотични настроения, търсенето на обновен граждански дух и упоритата защита на вярата в католическата религия, са основните ценности на испанското Възстановяване. С други думи, това е противоотровата, необходима за преодоляване на сериозната криза, обхванала Испания в средата на двадесетте години на XX в. Не е изненадващо тогава, че в този контекст, образованието се разглежда като ключ за възпитаване на тези идеали в една идеологическа система, където религията и патриотизмът са параметрите и движещата сила на училищна дейност [вж. Martín, R. L. 1986, p. 55]. Самият Примо де Ривера се изразява със следните думи:

„Децата също трябва да се образуват по такъв начин, по който режимът вижда рецептата за спасението на Испания. Училището и църквата, учителите и свещениците трябва да работят заедно, внушавайки любов към режима” [Ben-Ami, Sh. 1984, p. 124].

Следователно цялата динамика на образованието е насочена към разпространението и насаждането на тези основни ценности. Патриотичната пропаганда, чрез публикуване и широко разпространение на известните: „Катехизиси на гражданите” [Iradier, T. 1924, p. 111], организира серия от дейности за училищното образование, насочени към децата с по-нисък социално-икономически статут с ясен елемент на идеологическа пропаганда и основополагащи принципи на режима. Традиционният облик на самото образователно законодателство на Примо де Ривера съдържа елементи, достатъчно показателни за утвърждаването на режима.

Типичен пример за това са неделните конференции, утвърдени с Кралски указ от 29.I.1926 г. отнасящ се до провеждане на публични беседи в селищата с по-малко от 6000 жители, където по-образованите хора – учители, свещеници, кметове и т.н. – дискутират теми от обща култура с по-изостаналите в икономическо отношение хора, изтъквайки в тези беседи основните принципи на режима, които всеки добър патриот трябва да знае и практикува [Martín, R. L. 1986, p. 66].

Министерството на образованието използва контрола над образованието като ценен инструмент на властта и съсредоточава всичките си усилия върху регулирането на средното образование. В началото се обръща внимание на реконструкцията на тогавашните колежи, а в същото време, началното образование е пропуснато от законодателна гледна точка и не е приоритет за правителството. И двете

³ Instituto Nacional de Estadística, 1948, Madrid, p. 206–207.

⁴ Instituto Nacional de Estadística, 1930, Madrid, p. 56.

реформи на образованието по същество защитават морала и са в католически дух: привилегиите са предоставени на религиозни ордени, според член №53 на университетската реформа от 1928 г. се дава възможност на авугустински и йезуитски колежи да дават официални научни титли⁵; задължителното обучение по религия е постановено от „План Кайехо“ и от 1926 г. се създават училища, посещавани от деца на заможни семейства.

Тези образователни насоки влизат в обширно законодателство, гарантиращо, че гражданите и институциите, ще изпълняват точно същността и основните принципи на режима. В този смисъл, както преподавателите – педагози, учители, инспектори и др. – така и културните институции, маркиращи либералния дух, са подложени на строг контрол от страна на диктатурата: Кралски указ от 11.V.1924 г. затваря Атенео в Мадрид, за да се защитят интересите, противоречащи на държавата⁶; друга правна норма от подобен ранг ограничава свободата на действие на Съвета за академични изследвания, като Министерството директно се намесва при назначаването на половината от членовете на управителния съвет⁷; Образователният съвет за инструкции с Кралски указ от 25.VI.1926 г. претърпява реформа в състава си чрез създаването на прословутия правителствен контрол [Pemartín, J. 1929, p. 463].

По този начин, в положението на тоталитарен контрол училището се превръща в идеологически проводник за предаване на специфични политико-морални ценности, а функцията за проверка придобива най-важна стойност, за да се контролира стриктно дейността. В този смисъл, Инспекторатът е оформен от диктатурата на Примо де Ривера като двойно координиране: на първо място, като непосредствена последица от всичко по-горе, тя забравя за духа на сътрудничество и насочване на образованието, и силно акцентира на неговия аспект като надзорен орган с определянето на правителствени делегати, като един вид „обща супернаблюдатели“ на всички сфери от живота на местните жители. Това позволява да се наблюдава и осъществява пълен контрол.

Още в началото на режима, с Кралски указ от 12.XI.1924 г. [Martín, R. L. 1987, p. 314] се заявява, че основната роля на инспектора е да осигури спазването на разпоредбите на Министерството и да информира незабавно губернатора за наличието на нарушения. Това им позволява да посещават училищата както обществените, така и частните, да нареждат тяхното затваряне и наказване на учителите, чието изпълнение не отговаря на държавните изисквания:

„2. При посещение и констатирани нарушения, ако не се очакват никакви затруднения от учители и директори, се пристъпва към затваряне на училището, а когато учителите и директорите създават проблеми, ако е необходимо, се прибегва и до управителния орган;

3. Те също могат да отстраняват преподавателите в националните или общински училища, които не отговарят на действащите нормативни актове по отношение на обучението на кастилски или в своите обяснения говорят против единството на страната, обидно за религията или чрез своите действия проявява слабост, която може да се предполага, че има тенденциозен характер срещу тези свещени принципи⁸.

Друга законова разпоредба, Кралски указ от 13.X.1925 г., натоварва с отговорност „ректори, директори на държавни училища и инспектори, внимателно да следят за възможно разпространение на пропаганда и антипатриотични и антисоциални доктрини от преподаватели и учители“ [Martín, R. L. 1987, p. 314]. Дори, в член № 2 на Кралския указ, налагащ контрол върху съдържанието на учебниците, използвани в нашите училища е наредено:

„Образователните инспектори при осъществяване на посещения, проучват учебниците в училищата, проверяват дали са написани на испански, съдържат ли доктрини, които противоречат на тенденциите за единството на страната, или са насочени против съществуващата социална система. При констатирани нарушения учебниците веднага да се отстранят от ръцете на децата и да се подготви документация за временно преустановяване на преподавателската дейност⁹.

⁵ За по-детайлен анализ вж.: Martín, R. L. 1985, p. 416–417.

⁶ В неформална бележка по-късно, правителството твърди, че причината за затварянето и отстраняването на проф. Мигел де Унамуно, и Родриго Сориано се основава на упоритостта и правенето на пронизителна и тревожна политика, с която отдалечава обществото от целите му... Вж. Cabeza, M. R. 1986, p. 131–132.

⁷ Кралски указ, 8.X.1926 г.

⁸ През 1925 и 1926 г. са затворени няколко училища във Валенсия. Има отстранени учители, някои от книгите са забранени. Като основни причини се изтъкват съдържането на антирелигиозни идеи или използването на друг език, различен от кастилски.

⁹ Кралски указ, 12.III.1926 г.

В рамките на тези доктрини, за които се отнасят обсъдените по-горе разпоредби, се подчертава, че тяхното значение заслужава специално внимание от страна на властите, а оттам и наблюденията на инспекторите. Има се предвид борбата за премахването от официалните актове за използването на друг език освен кастилски. Още в Циркулярно писмо от 20.X.1923 г. публично се оповестява намерението на Управителния съвет за тежко наказание при замяна на кастилския език с друг [Martín, R. L. 1987, p. 315], а два месеца по-късно, Кралски указ от 21.XII.1923 г. забранява преподаването на езици, различни от официалния, посочвайки като мотив консултациите с директора на общообразователно училище в Лейда (Лерида), относно възможността да продължи да предлага в Центъра безплатни и свободни уроци по каталунска граматика [Miñambres, B. 1984, с. 359 – 365]; в рамките на една и съща законова разпоредба е Кралски указ от 09.II.1924 г. спиращ субсидиите за преподаването в общообразователните училища на баски в провинция Бискайя [Martín, R. L. 1987, p. 316]. Накрая, кралска заповед от 11.VI.1926 г., за ратифициране на бюджетите от споменатия Кралски указ от 13.X.1925 г. с препратки, изисква учителите да не пречат на преподаването на кастилски и регламентира редица наказания за онези, които нарушават тези мерки [Martín, R. L. 1987, p. 316].

Няма съмнение, че при стриктното наблюдение и постоянно пренебрегване на образователната роля на училището, инспекторът е обречен на силно недоволство от страна на учителя, който го разглежда като бюроkrat от страна на държавата, а не като партньор, който е в състояние да докладва и да дава насоки върху всякакви техническо-педагогически консултации. Въпреки това, следва да се отбележи, че инспекторите също се подлагат на строг контрол, за да ги принудят точно да изпълняват своите задачи, под заплахата тяхната партия да ги отстрани от длъжност. Съществуват редица примери на разследване срещу инспектори, напр. Емилио Монсерат, главен инспектор на провинция Кастейон, в процеса на разследване е обвинен, че не изпълнява стриктно своите задължения и не докладва за учителите с вредни намерения...” [Martín, R. L. 1987, p. 316].

Отбелязана е значителната разлика в социално-икономическия статус между учителя и инспектора, допълнително влошаващ отношенията между тези групи, водещ до големи различия в жизнения стандарт. Дори да приемем 3000 песети като средна заплата на учителите и 6833 за инспекторите [Martín, R. L. 1986 а, p. 360], разликата е значителна (табл. № 1):

Таблица № 1.

Средна работна заплата на учители и инспектори в Испания за периода 1924–1930 г.

Година	Средна заплата на инспектор	Средна заплата на учител
1924–25	7,517	2,919
1926	7,437	2,975
1927	7,533	2,982
1928	7,314	3,005
1929	7,314	3,044
1930	7,326	3,084

Източник: Jiménez Eguizábal, J. A. 1985, p. 108.

Ако прибавим 1500 песети годишно, отпускани като дневни на инспекторите и още около 400 песети за транспортни разходи, според Кралска заповед от 10.VII.1925 г., ние разбираме за непознаването, поне в повечето случаи, на социално-икономическите условия, при които работят учителите.

Като се има предвид това плачевно състояние на ситуацията, учителите често показват недоволството си по време на диктаторския период. Националната асоциация на учителите, неколкократно подчертава на годишните си заседания своите искания, посочвайки изключително

надзорния характер на проверките¹⁰. Въпреки това, напротив, броят на училищните инспектори е значително увеличен през 1908 г.¹¹, а тази тенденция се запазва през целия период на диктатурата (табл. № 2).

Таблица № 2.

Съотношение учители/инспектори в периода 1923 – 1930 г.

Години	Учители	Инспектори	Учители/инспектори
1923 – 1924	28 924	198	146,08
1925 – 1926	30 444	198	153,75
1927 – 1928	31 784	192	165,54
1929 – 1930	33 318	212	157,16

Източник: **Martín, R. L.** 1986 а, р. 53; **Anuario** Estadístico de España, 1931.

Действително, както се твърди от професионалното ядро, положението е толкова потискащо, че е необходима адекватна реорганизация на професионалната подготовка. Необходимо е да се въведе технология, за да се подобри работата на тяхното преподаване, а не да се налагат новите тенденции за контрол в училище. Инспекторите трябва да посещават училищата с образователна цел и повишаване на ефективността, а не по формула или просто от любопитство” [**Cossío, M. B.** 1966, р. 152].

С кралски указ от 20.X.1923 г. се назначават 490 правителствени делегати от армейските офицери, отделени от активна служба като преки представители на режима във всяко от населените места на Испания, за да упражняват строг надзор над всички аспекти на обществения живот. С аргумента за пречистването на „старите политици” и за слагане край на вредния касакизъм върху работата на местните власти, кметове, съветници, учители, инспектори, свещеници и т.н. – са поставени под строго наблюдение. Кралският указ от 29.VII.1924 г. окончателно характеризира функциите на училищния инспектор:

„... ето защо е необходимо училищните инспектори да допринасят чрез всички възможни средства и да отдадат своя устрем към образованието, да посещават училищата, да съставят мнение за състоянието на образованието и на недостатъците както от личен, така и от материален характер, да наблюдават за общото състояние на сградите, както и отношенията на учителите с властите и местното население” [**Cossío, M. B.** 1966, р. 152].

Всички забелязани констатации трябва да се предават под формата на отчет:

“Инспекторите ще се грижат по-строго, отговаряйки на съветите на Правителствения делегат, когато извършват обикновени посещения, и извънредни, ако този делегат счете за необходимо, и да даде отчет по отношение на училищата, учителите и хората, което е напълно приемливо”.

Логично е, че от всички области на образованието има силни протести срещу намесата на администрация а в работата на преподавателите, което говори за влошаване на функцията за проверка от страна на държавните органи¹².

Специалистите от инспекцията също се застъпват за тази несъвместимост на Кралския указ с член 157 от учителския статут от месец май 1923 г., който предвижда единствено инспекторът да се справя с дисциплинарни проблеми – като дава информацията на Министерството на държавната инструкция. Кралският указ от 27.II.1927 г. на Генералната дирекция на образованието за определяне на заетостта на един учител, без да се дава сметка за предишните отчети на инспекторите, е ясно

¹⁰ Данните са публикувани в: El Magisterio Valenciano, 2.390 (10-IV-1926) 61; 2.461 (12-XI-1927) 164–65; La Voz Valenciana, 3.692 (6-IV-1929) 4.

¹¹ През 1908 г., има само по един инспектор в провинция, тоест, 59; стават 79 през 1911 г., две години по-късно стават 120; а накрая, през 1915 са вече 140. Вж. **Cossío, M. B.** 1966, р. 71.

¹² Revista de Escuelas Normales, 17–18 (1924) 252; El Magisterio Valenciano, 2.338 (21.XI.1925).

доказателство, че училищата могат да пострадат от функциите на инспекцията през въпросния период¹³. В крайна сметка инспекторите отговарящи за образователната система губят част от своите правомощия, като са принудени да усъвършенстват своите фискални задачи и бюрократични функции за сметка на насоките и помощта за учителя, подобряващи производителността на училищната институция. Санчес Сарто пише:

„... според плана на диктатурата, от 1923 г., с назначаването на представители на правителството, те получават почти всички негови правомощия. Делегатите инспектират, посещават, предлагат доклади и продължават да имат контрол върху професионалната инспекция” [Sarto, L. S. 1936, p. 1686].

Това политико-административно предимство във вреда на посочените стриктно педагогически задачи, достига кулминацията си с влизането в сила на Кралски указ от 16.IV.1926 г., който осигурява по-голяма власт на Министерството за задължителен трансфер на инспекторите, в зависимост от нуждите на образованието. По-конкретно, член 1 регламентира:

„Министърът на обществените инструкции и изобразителното изкуство може чрез Кралски указ да договаря с Министерския съвет за свободно назначаване на инспектори в училищата в провинцията, където техните услуги са най-необходими”¹⁴.

Така се нарушава принципът за неподвижност на състава, утвърден с Кралски указ от 05.V.1913 г., единствено по идеологически причини. Тези професионалисти, които не отговарят на държавните изисквания, или не упражняват правилно своите изисквания върху работата на учителите и образователните институции, които позволяват атаки срещу основните правила на режима, ще бъдат прехвърлени към други провинции, където по-лесно ще спазват задълженията си.

В този смисъл могат да бъдат описани многобройни документи за санкции, наложени от губернаторите, от чиито репресии и обвинения страдат повече каталунците, обвинени в „каталунизъм”, и опит да се спре докладването на непатриотични практики, извършвани от някои учители¹⁵. Кралският указ от 19.IV.1928 г. препоръчва насилственото прехвърляне на седем инспектори, практикуващи в провинция Барселона, към други точки на Испания, а тези свободни работни места се заемат от други, чиято твърдост в забраната за използването на каталонски в училищата е по-голямо¹⁶.

Административното малтретиране, ще бъде силно оспорвано от инспекторите през целия период на примориверистите [Pintado, B. M. 1977, p. 98 – 99]. Въпреки това, правителството не взема предвид препоръките им и с Кралски указ от 12.VI.1926 г. подкрепя ролята на представителите на правителството в областта на образованието, като припомня задължението на инспектора за наблюдение изпълнението на училищните задачи. Въпреки това, от края на 1927 г. и от началото на упадъка на режима, става ясна слабостта и провалът на тази институция, тъй като корупцията и деспотизмът все още присъстват в испанския живот. Лично министърът Калво Сотело, верен сътрудник на диктатурата, ще помоли за разпускане на правителствените делегати:

„Честно казано, мисля че устойчивостта на тези служители е до голяма степен вредна и за режима. Всеки ден получавам многобройни оплаквания за нови интриги. Случва се в повечето от тях, дори тези делегати, които са свършили добра работа, да не могат да избягат от местните влияния на страните и въпреки че от една година живеят в същия район, вместо да са извън техните личностни проблеми, напротив, те се превръщат в орган, който ги прави участници в тези действия” [Sotelo, J. S., 1974, p. 28].

Въпреки това, Примо де Ривера решава, в съответствие с Кралски указ от 28.XII.1927 г., че „... с оглед на ефективната работа, извършена от представителите на правителството трябва да продължат своите задължения...”, а техният брой е значително намален¹⁷. Член №7 на това законодателство, потвърждава задължението си за целите на наблюдение на поведението на работещите в образователната сфера. Така, макар и с намален брой, правителствените делегати потъват в забрава и от самия режим¹⁸.

¹³ Ascarza, V. F. Anuario del Maestro para 1927. Editorial Magisterio Español, Madrid, 1928, p. 83–85. Вж. също: Кралски указ, 9.I.1928 г.

¹⁴ Ascarza, V. F. Anuario del Maestro para 1927. Op. cit., p. 208.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ascarza, V. F. Anuario del Maestro para 1929. Op. cit., p. 655.

¹⁸ Ibidem.

Поради изискванията на тоталитарния режим в търсене на разпространение на определена идеология, образователната инспекция е принудена да изостави своите технико-педагогически функции, и да се съсредоточи върху своята роля на контролор на образователните институции. Стриктното спазване на училищния контрол, протоколите на учителите и губернаторите от техните посещения, в повечето случаи – до училищата, е в противоречие с практиката на закона и стават най-често срещаните задачи. Напротив, други, със сигурност по-полезни за работата на училищната система, като образователна ориентация и сътрудничество с Министерството, участието им в професионалното развитие на учителите, анимация и организиране на културни срещи със социалните групи, които участват в образованието, мониторинг на качеството на преподаване и т.н., са, за съжаление, напълно пренебрегвани, нарушавайки целите на образователната институция.

Освен това самите инспектори страдат от контрол на касикизма, от част от представителите на правителството, което ограничава свободата им и задълбоченото наблюдение на задачите, които те трябва да изпълняват. Тази персонификация на функционирането, допринася още повече за контролния аспект на проверката, за да се прецени тяхната дейност не от техния професионален опит и педагогически знания, а от способността им да осигурят правилното поведение на учителите и образователните институции в нейната работа на пропаганда и разпространението на основните стълбове на режима.

Литература / References

- Перес, Х.** 2005 – Х. Перес. История на Испания. София, 2005.
- Ben-Ami, Sh.** 1984 – Sh. Ben-Ami. La dictadura de Primo de Rivera 1923 – 1930. Barcelona, Planeta, 1984.
- Cabeza, M. R.** 1986 – M. R. Cabeza. Crónica de la Dictadura de Primo de Rivera. Sarpe, Madrid, 1986.
- Cossio, M. B.** 1966 – M. B. Cossio. De su jornada. Aguilar. Madrid, 1966.
- Iradier, T.** 1924 – T. Iradier. Catecismo del Ciudadano. Publicaciones del Directorio Militar. Impr. de Arsenio Perruca. Teruel, 1924.
- Jiménez Eguizábal, J. B.** 1984 – J. A. Jiménez Eguizábal. La Inspección de Primera Enseñanza en la Segunda República Española (1931 – 1936). Ediciones Universidad I. CE. Salamanca, 1984.
- Jiménez Eguizábal, J. B.** 1985 – J. A. Jiménez Eguizábal. Aproximación al status socio-profesional del inspector de primera enseñanza en la coyuntura republican. – Revista de Ciencias de la Educación, 121, 1985.
- Maillo, B. G.** 1967 – A. G. La Inspección de Enseñanza Primaria. Historia y funciones. Escuela Española. Madrid, 1967.
- Martín, R. L.** 1985 – R. L. Martín. Análisis legislativo de la política universitaria primorriverista. – En: Higher Education and Society. Historical Perspectives. 7th International Standing Conference for the History of Education. 2 Vols. Vol. I, Salamanca, 1985.
- Martín, R. L.** 1986 – R. L. Martín. La Educación en Valencia durante la Dictadura de Primo de Rivera (1923 – 1930). Tesis Doctoral inédita. Universidad de Valencia, 1986.
- Martín, R. L.** 1986 a – R. L. Martín. El Magisterio Primario en la Dictadura de Primo de Rivera: notas para su estudio. – Historia de la Educación, 1986, № 5.
- Martín, R. L.** 1987 – R. L. Martín. La Inspección de enseñanza Primaria en la Dictadura de Primo de Rivera. – Historia de la Educación, 1987, № 6.
- Miñambres, A.** 1984 – A. Miñambres. El Cátala a L'Escola Normal de Lleida (1841 – 1938). – En: Sisenes Jornadas D'Histoira de Educació als Patsos Catalans. Escola Universitaria de Magisteri. Lleida, 1984, 359 – 365.
- Pastor, A.** 2011 – A. Pastor. La situación de la mujer-maestra durante la dictadura del General Primo de Rivera. – La Alcazaba, 01.IV.2011.
- Pemartín, J.** 1929 – J. Pemartin. Los Valores Históricos en la Dictadura Española. Publicaciones de la Junta de Propaganda Patriótica y Ciudadana. Madrid, 1929.
- Pintado, Á. M.** 1977 – Á. M. Pintado. La reforma educativa de la segunda República. Aula Abierta/Santillana, Madrid, 1977.
- Sarto, L. S.** 1936 – L. S. Sarto. Diccionario de Pedagogía. “Voz Inspección Escolar”, 2 Tomos, T. I. Editorial Labor, Barcelona, 1936.
- Sotelo, J. C.,** 1974 – J. C. Sotelo. En defensa propia. Mis servicios al Estado. (2.a ed.). Instituto de Estudios de Administración Local. Madrid, 1974.